

Роксолана

Леонід Мосендз

Кажуть, що якийсь французький маршал завжди носив при собі "залізний запас" півсотні золотих дубльонів. Вони були призначені тим, щонайменше двом, воякам, які б при бесіді зовсім не згадували жінок. Підсідаючи до вояцьких гуртків, маршал вислухав безліч усіляких балачок. Але його дубльони так при нім і залишилися...

Шкода, що не заходив він на наші збори. Дубльони були б наші. Лише не сьогодні.

— Я думаю, що історія Роксолани, — взяв слово до розмови наймолодший з нас віком, але найстарший член клубу, — є вимислом значно пізнішої доби, ніж коли вона могла статися... Так мені якось здається...

— Чому ж вам так якось здається? — голосом без ніякого забарвлення обізвався Давид, навіть не обертаючись до молодика. Цей його тон часто вибивав прелегентів із колії. Але юнак не дався:

— Так! Коли я думаю про тодішню Роксолану, українську бранку, що, продана ясирем до Царгороду, стала султаншею, то мені здається, що вся історія про неї лише вигадка. Бо ніби зробившись по вірі туркинею, матір'ю султанят, ворогів свого народу, вона все-таки, мовляв, залишилася в душі українкою. Нібито перед своїм чоловіком вона завжди ставала в обороні батьківщини й своїх колишніх одновірців-земляків... Не розумію...

— Чого ж ви саме не розумієте? — знов тим самим тоном обізвався Давид.

— Я не розумію, як могла вона стати султаншею... З наказу, з примусу... з гвалту!... — почав запалюватися юнак.

— А хто це вам казав, що з наказу, примусу, гвалтом?... А може, цілком добровільно, радісно, з любов'ю... — холодні, рівні Давидові слова капали як вода на розжеврене залізо.

— Ну, добре! Хай навіть і добровільно! Але, як могла Роксолана до тієї добровільності дійти? Бо ж як вона могла забути ніч, коли люди її чоловіка, хай і султана, спалили її дім, пробили списом матір, згвалтували сестер і задушили арканом батька? Хіба це забувається?... А як могла забути шлях ясиру через Дике Поле?... Ті покривавлені ноги, потріскані від нагаїв плечі бранців, безумні очі бранок?... Чи ж у звуках султанових поцілунків не чувся їй тріск грудей, що їх пробиває турецький спис?... Чи ж власна дитина, султанове байстря, ніколи не пригадувало їй тих малих — менших з її роду, побитих на згарищах поруйнованих сіл?... Чи не здавалося їй, щасливій матері султанських дітей, що ось вона плекає в них найлютіших ворогів свого народу... Та що говорити! Не можу я зрозуміти одного: як могла вона забути й примиритися?...

Юнак схвильовано зупинився. Дуже, видно, близько торкалася його ця тема. Але Давид уже обернувся й пильно дивився на запалене обличчя юнака.

— Ну, і... — підштовхнув він його. А в голосі вже затремтіла цікавість.

— Коли я говорю, що не розумію, то маю на увазі двояку поведінку Роксолани, порівнюю її з нормальною людиною. Що таке нормальна людина? Не будемо сперечатися за абстрактну дефініцію. Але нормальна людина — це, наприклад, така, що, скажемо, в однім листі не засилатиме повідомлення про... смерть своєї матері й власне весілля! Розуміється? Через це й думаю, що таку Роксолану, — на два боки добру: туркам і українцям, Христові й Магометові, — видумали значно пізніше... Мабуть, ті, що самі були в Роксоланинім положенні... Вигадали, щоб виправдати самим собі свою власну поведінку... Я гадаю, що це сталося в тій добі життя нашого народу, коли на місце суворих чинів нашої історії почала заповзати безплідна медитація. За нею, світовими шляхами, присунула психологія й самообсервація та зачали поволі витискати з життя розуміння безкомпромісовості. Вони то в оцінці життєвих подій взялися відогравати невластиву їм роль. Бо з великих аналітичних засобів стали обезвольюючими знаряддями людського духа. Це знаряддя часом не знає меж. Замість того, щоб лише розділяти складники для легшого пізнання, воно їх розжирає, нищить, обезличує... Тому ми, дивлячись на таку Роксолану, ставимо себе на її місце. Тому ніби можемо собі з'ясувати її душевні процеси... І ось у нас уже знищена гострота аналізу, ми вже безсилі її осудити, ми безцільно бідкаємося над її долею й виправдуємо її, як, може, б це робили самі над собою... Тому, я гадаю, що на початку лише тої доби нашої історії, яку я назвав би двохміральною добою компромісу, могла створитися легенда про Роксолану, українську жінку з двома покривленими душами...

Юнак замовк, переходячи по нас очима. Мовчали й ми. Мене вразило, як просякнув він Давидовими поглядами.

— Я беру слово, — спокійно обіззався Давид і обернувся до молодика.

— Хочу підкреслити, що з провідною вашою думкою цілком погоджуюся. Хоч ви знаєте, що мені все приємніше не погоджуватися. Але мушу признати, що маєте рацію, не розуміючи примирення Роксолани-бранки з своїм положенням, хоч би й султанші. Але смію звернути ласкаву увагу зборів на один момент вашого нерозуміння Роксоланової поведінки. Саме тим, що ви її не розумієте, ви самі впадаєте в оте зачароване коло висвітлювань і з'ясовувань, яке так гостро відкинули й відбили. Ось самі ви вже зачаровані тим процесом аналізу, який вам так не подобається, але за яким і ви тужите, бо в чомусь непевні. А тому теж щось хочете з'ясувати... Через це дозвольте мені докінчити цю історію з Роксоланою за вас?

— Дуже прошу, пане голово, — радісно обіззався молодик. І кожен з нас додав мовчки якийсь рух згоди.

— Я не буду вам нічого з'ясовувати у цій справі. Роксолана зі званої легенди жила давно. Хай же її висвітлює легенда. Я ж говоритиму про дійсність. Про модерну Роксолану, модерного султана, про нашу живу сучасність. Що ця подія сталася в ті роки нашої боротьби — це надає їй більшої життєвості. Бо то була доба, в якій випробовувалися характери. На майбутнє. Усе непотрібне відійшло. Досвід, традиція й воля залишилися назавжди...

Так ось, панове, впродовж одного дев'ятнадцятого року змінив я кілька професій.

Усе було непутяще. Але так десь на початку року був я прийнятий до залізничної служби. Став магазинером на одній великій залізничній станції. Доглядати було що. Станція знаходилась недалеко від фронту воєнних подій, її магазини були повні всіляких засобів. Війна багато спотребувала, демобілізація розшарпала, рознесла, розікрала ще більше. Але лишилося ще дуже багато. Ці залишки вже dokonувала революція. Усі революційні влади, які захоплювали цей залізничний вузол, перш за все брали на обрахунок склади матеріалів, роблячи мене відповідальним за їхнє збереження. З непевними помічниками й злодійською сторожею я марно бився, щоб зберегти нам хоч рештки цих великих засобів.

Це мені не завжди щастило. Всілякі комісії в першу чергу арештували мене. Опісля ставили свою сторожу, на день або два. А нарешті вибирали все найкраще й або відвозили, або продавали, незважаючи на жодні протести. За протести ж можна було висіти.

Моїм безпосереднім шефом був молодий інженер. Війни він не зазнав, бо був залишений при залізничній службі. Був працьовитий, енергійний, рішучий. Гарний тип мужчини й людини. Ми з ним знали, навіщо й для кого мусимо берегти склади, й усю свою енергію й хитрощі мобілізували на це діло.

Мій інженер ніколи не мав часу. Праці в нього в тій добі було досить. Але для одної речі в нього все вистачало часу. Начальник станції мав двох доньок. У старшу з них мій шеф був закоханий. Вони були варті одне одного. Перш за все пасували зовнішністю. Таких красунь, як його наречена, мало було в околиці. На них радісно було дивитися, коли вони де-будь з'являлися удвох.

Є люди, в яких закохання ніби підломлює життєву енергію. Вони стають мрійливо-сонними, зітхають, блукають думками десь у безвісті, стають непридатними до життя. Інші ніби перероджуються. З них випромінюються якісь життєві промені енергії й волі, що просвітлюють усе їхнє оточення.

Мій інженер не переродився, а лише ніби многократно помножив свій життєвий потенціал. Сила і радість життя так і порскали з нього. Не знаю, як закохання подіяло на його наречену. Але кажу вам – вони обоє виглядали, як боги. І коли я зустрічався з ними – мені часом здавалось, що з їхніх очей прискають іскри. Це була дійсно пара, яку зрідка парує мудра природа, щоб показати решті живих усю глибину й красу досконалого кохання.

Так мені принаймні тоді здавалось.

Саме на початку провесни з'явився на станції якийсь революційний штаб. У першу чергу взяли "на учот" мої склади й поставили біля них свою варту. Я в ентій раз мусів вислухати революційний тарарам моїх обов'язків і наслідків їхнього невиконання. Усе було, як завжди. Я очікував, що, грабанувши досить з народного маєтку, штаб за який тиждень вибереться геть. Але помилився, начальникові штабу не хотілося вирушати.

Цей бувший старшина регулярної московської армії, ставши більшовиком і комуністом, міг сміливо конкурувати з моїм інженером щодо зовнішніх якостей мужчини. Певний у собі, як кожний розвезений жінками джигун, він звернув свою

пильну увагу на наречену мого інженера. Він почав заходити до канцелярії, де вона працювала, він усюди сам "стромлявся" їй просто ввічі.

Мій інженер навіть не захмарився. Він знав про залицяння москаля, як знала про це ціла станція. Зрештою, москаль і не таївся. Та всім було ясно, що він не має ніяких шансів. Я принаймні був глибоко переконаний, що його намагання зайві й безцільні. Як могла проміняти, як могла навіть подумати, проміняти свого нареченого та гордовита красуня? Проміняти ще й на ворога свого народу. А я мав усі підстави рахувати її в курсі тих справ, які в'язали мене з її нареченим.

Здається, що й начальник штабу нарешті зрозумів свою невдачу. Бо раптом перервав усі свої залицяння. Що сталося між ним і нареченою мого інженера — я не знаю. Але тоді вперше я бачив свого шефа в люті.

— Ну, тепер уже цей штаб покотиться під сто чортів, — думалося мені. Та я не знав ще московської вдачі. Як грім з неба вдарили мене одного ранку оголошення військового стану над містом і околицею. Разом з ним вивішено в найсуворіших тонах складене розпорядження здати до штабу всю зброю. Термін призначався до вечора того самого дня. Хто б не здав цієї зброї, буде — після обшуків на другий день — поставлений перед військовий трибунал. Йому загрожував розстріл.

Я не зрозумів зразу мети цього розпорядження. Таких розпоряджень ми бачили вже перед тим багато. Успіх їхній був вельми незначний. Зброї не зносив ніхто і ніде її не знаходили. За себе я не боявся, бо мав право в службі носити зброю. Але чомусь мені прийшло до голови, що цей наказ спеціально для когось виданий. Для кого саме — я зрозумів на другий день.

Уже ранком цього другого дня прибігли до мене повідомити, що з наказу начальника штабу був переведений трус у мого шефа. У нього знайшли рушницю, револьвер і бомбу. Трус робили в неприсутності самого інженера. Він був десь у роз'їзді. Я не знав, на якому місці свого великого району міг він знаходитися. І мене стиснуло за серце.

Я кинувся до начальника станції. Він теж був занепокоєний. Я просив його дати телеграми по лінії, щоб якось попередити свого інженера: він не смів уже з'явитися сюди. Все було марне. Наші старання залишилися без наслідків. Бо, не діставши жодного попередження, він ввечері з'явився додому й зараз же був арештований. Рано мав бути над ним суд.

Тепер ціла тактика підлого москаля мені була ясна. Він вигадав цю ганебну гру з станом облоги й зброєю. Та це вийшло ще огидніше, ніж простий, тоді звичайний розстріл "у порядку червоного терору".

Але на огірчення не було часу. Інженера треба було рятувати. У першу чергу як голову нашої організації, великого патріота. Я пішов до штабу сам. Але начальник штабу не дав мені й говорити. Я не пізнавав його. Увесь зовнішній блиск культури й людяності зліз із нього. Він шипів люттю й сичав як гад, гостро й ненависно:

— Закони облоги ви знаєте. Я їх міняти не можу. Моє розпорядження про видачу зброї не було виконано. Нічого не можу зробити. Суд скаже своє слово.

І з студеного сичання раптом вибухнув вулкан злоби:

— А зрештою це буде наукою для вас, хахлів? Советський суд повчить вас "самостойности"!

Це вже була недвозначна погроза. Хоч я був певен, що він ще не знає про нашу організацію, але інтуїція ненависті підказувала йому, що "хахли" не сплять. Далі просити — було б лише пониженням.

Я вийшов з дверей. За ними вже чекали начальник станції з жінкою. На вислід їхнього прохання я не чекав, бо знав його, а побіг лише до їхньої хати. Наречена мого інженера була вдома. Вона сиділа з сестрою в кімнаті. Сестра була заплакана, а вона сиділа як кам'яна й гляділа невидючими очима. Я говорив до неї, але вона не обзивалася. На ній нічого не було знати, крім скам'яніння. Такого стану я не бачив ще ніколи. Прийшли батьки. З їхніх облич було видно безмежний одчай. Ми нічого не говорили. Вона зрозуміла, бо, не міняючи пози, запитала:

— Можна до нього?

— Ні, — глухо відповів батько.

Знов важка мовчанка оп'яла нас.

— Лишіть мене саму, — обізвалася вона до нас.

Батьки стрепенулися перелякано, а вона додала просто й рівно:

— Не бійтеся. Я собі нічого не зроблю. Але лишіть мене саму.

Я вийшов пригноблений і ніби побитий. Тієї ночі я не спав. Я бігав по кімнаті, і мій мозок працював шаленим темпом над темою: визволити інженера. Нічого не можна було вдіяти. Нічого. Не було часу, не було людей...

О сьомій годині ранку я був знов у штабі. Мене не впустили. Суд уже зібрався. Я ходив сам по доріжці під парканом будинку, де відогравалася підла комедія, і хвилини мені зупинились. Ці ж півгодини — були як рік.

Нарешті, брязкаючи острогами, з шаблями в руках, вивели кати мого інженера на ганок. Я кинувся до нього, але мене відштовхнули. Він же стояв блідий, але спокійний і на мій погляд одчаю лише знизав плечима. Це був кінець.

Його вели москалі геть по доріжці, я дивився за ним услід, і не помітив, що начальник штабу стоїть переді мною. Він був якийсь сіро-зелений в обличчі, але тримався байдуже:

— Трибунал виконав свій революційний обов'язок. Розстріл. За дві години, там...

Він махнув рукою до парку, круто повернувся на закаблуках і пішов геть.

Я знов кинувся до начальника станції. Він був на службі, але жінки вже зрання пішли самі просити до штабу й ще не повернулися. Я не знаходив собі місця й побіг за ними. Вони йшли назад. Мати й сестра — як дві Ніоби. Лише наречена інженера рівна, ще більш кам'яна, як учора, з невидючими очима й механічними рухами.

Я наближався до них безпомічний і безпорадний, не знаходячи в себе перших слів. І тут мов життя вдарило по нареченій мого інженера. Вона спинилась, озирнулась, ніби прочунавши лише в цей мент, і, прудко обернувшись, швидко пішла, майже побігла назад.

Ми остовпіли й не зараз кинулися за нею. Вона ж поспішала й уже знов була перед помешканням начальника штабу. Мати й сестра щось їй кричали. Здається, гукав і я. Але вона навіть не обернулася. Сторожа біля дверей не хотіла її пускати. Але це тривало лише хвилинку. Вона штовхнула вояка й зникла за дверима. Даремно мати й сестра намагалися дістатися за нею. Москалі їх мовчки підштовхували, і вони стояли коло плота й трусилися від стриманого плачу. Я стояв біля них, не маючи змоги їх залишити, і безсилий що-будь робити. Скільки там пройшло часу — я не знаю. Але на ганок вискочив якийсь революційний тип, підбіг до нас і подав мені складений лист паперу. Жінки кинулися до мене. Та ми помилялися. Це був лише підписаний начальником штабу дозвіл для мене, лише для мене, побачитися з в'язнем. Це були вже наслідки.

"Революційний тип" — інакше не можу назвати того осібняка — якусь мішанину з робітника, вчителя й сектярського проповідника, — повів мене до будинку. Жінки вчепилися до мене, бажаючи йти теж. Але сторожа їх знов не пустила. І вони залишилися біля воріт, а я пішов зі своїм провідником далі. Ми обійшли цілий великий дім, колишні репрезентаційні покої, і увійшли додому з другого ходу. У колишній прийомній, на обідраній канапі сидів мій шеф. Два конвоїри чаділи махоркою й дивилися байдуже на запорошене оточення.

Він побачив мене і встав. На лиці його не було пізнати нічого. Усміхаючись, подав мені руку, і від цього стиску мужньої руки холод свідомості торкнувся мого серця.

— Маєте п'ять хвилин на балачку, — виступив ззаду провідник.

Він витяг годинник і відступив. А п'ять останніх хвилин, панове, це і мало і... дуже багато. На дрібні речі мало...

З легкою усмішкою дивився на мене інженер. Потім почав говорити, і голос його звучав рівно і твердо, але якось ніби здалека:

— Ви мене не забудете?

— Ніколи!

Я зрозумів, що він хотів цим сказати.

— Добре. Цього мені досить. Я близьких, ви знаєте, не маю. Що вам віддадуть — візьміть собі. Їй — він спинився і на хвилинку замовк — скажіть...

— Не смієте говорити по-хахляцьки! Не смієте! — раптово заверещав "тип". — Я не розумію вашого "мові"! Говоріть "па-рускі".

Цей вереск ніби вразив інженера. Він випростався і гукнув на типа:

— Мовчати, хаме! Говорю, як хочу.

Тип заверещав, запінився, конвой підскочив до нас, мене схопили за руки й виштовхнули в двері. Але за собою я ще почув міцний голос:

— Не забудьте!...

Тип вибіг за мною.

— Ага, змовлятися. Бандіти, контрреволюціонери, мазепинці! І вам пора б бути з ним разом!...

Я лише обернувся, плюнув і пішов геть. Жінки чекали на мене. Коротке й

безнадійне було моє справоздання. О десятій годині присуд мав бути виконаний. Не допомгла наречена, яка ще досі не вернулася.

До десятої години залишалося вже небагато. Я, хоч був певен, що помилювання не буде, але все ж чогось чекав. Чекали ми троє, приковані до плота, під байдужими поглядами вартових москалів. Вулиця ж не була вже порожня. Здаля, цілком здаля стояли боязкі гуртки й боялися підходити до нас трьох. Ми були немов проказою позначені, страшні оточенню своєю близькістю до смерті.

І нарешті все стало звичайним і простим. Бо є межі нашому напруженню, межі, за якими піднесення вражінь вже не викликає жодної реакції. Я вже досяг того порога. З десять озброєних москалів пройшло доріжкою парку до заднього входу дому. А за хвилинку показався мій інженер, оточений катами. Він обернувся, побачив нас, хотів спинитися і, мабуть, щось крикнути. Але удар прикладом у спину майже звалив його з ніг. Він тріпнувся вперед і, відштовхнутий конвоем, пішов по доріжці в глибину парку.

А нареченої не було видно. Не було видно й начальника штабу. Стара мати щось зрозуміла, бо лише зойкнула:

— Де ж вона?! — і покотилася долі.

Я кинувся її підносити, до нас таки підбігли відважніші з густої вже юрби, яка зібралася на краю вулиці. Врешті мати трохи очуняла, але сальва з глибини парку знов кинула нею об землю...

Як це все скінчилося — зайво говорити... До вечора я сидів у начальника станції біля цілої родини. Лише старшої не було й досі вдома...

Ми сиділи, мов задубілі. Вже смерком, лише мовчки стиснувши руки всім, я повернувся до себе. Засвітив свічку, узяв наплечник і револьвер та подався через городи геть за місто...

Давид замовк, ніби скінчив своє оповідання. Але почулися невдоволені голоси:

— Це все? Де ж тут Роксолана? Що сталося з ними?...

— Я ще не скінчив, — обізвався Давид, як затихло зворушення. — До міста я вернувся переодягнений через два тижні. Тоді бачив і наречену мого інженера. Штаб саме вирушав з міста. У гарному повозі сидів начальник, веселий і сяючий, а біля нього така ж весела і, здавалося, навіть балакуча наречена мого покійного шефа...

— Не може бути!... — вирвалося з кількох уст слухачів.

— І я тоді не вірив своїм очам і думав, що не може бути цього, — спокійно продовжував далі Давид. — Але чому власне не може бути?

— Як? Лише за два тижні? За два лише тижні? — поволі перепитав схвилюваний голос юнака.

— Егеж, егеж! За два лише тижні — як завжди рівно відповідав Давид. — Таж у легенді про Роксолану, султанську бранку, нічого не говориться про часову дистанцію, яка ділила нещасну українську дівчину від щасливої турецької пані. Мабуть, не була та дистанція довша, ніж для модерної Роксолани... Га? Як же ви думаєте? — І в голосі Давида зазвучала іронія.

Та ми, здається, нічого не думали. Лише хтось з нас знов висунувся з запитом:

— А не знаєте ви, часом, що з цією Роксоланою сталося?

Давид відповів запитанням:

— Знаєте ви Четверне?

Більшість з нас знала це мальовниче село. Серед родючої подільської рівнини лежить крута, прекрута балка з стрімкими стінами. На дні велике село, укрите в гущавині садків.

— Отож на виїзді з Четверного, — доказував Давид, — ми закопали увесь цілісінький штаб. До одного!...

— А Роксолана? Роксолана?

— І Роксолану теж...

Був кінець зборів. Усі вставали до відходу. Молодик ще заговорив:

— Я зрозумів вас, пане голово: не висвітлювати, а реагувати... Ось сенс життя!... Так?

— Висновок не злий. Найкраще ж у нім те, що ви його зробили самі, — спокійно обізвався Давид.